

**ЗА ПРЕДМОДЕРНАТА НЕГАТИВНА КОНОТАЦИЯ
НА ТЕРМИНА „ХАЙДУТИН“ –
ДОКУМЕНТАЛНИ И ФИКЦИОНАЛНИ ПАРАЛЕЛИ**

Мария Шушарова

*Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, България*

**ON THE PREMODERN PEJORATIVE CONNOTATION
OF THE TERM “HAYDUT” – ARCHIVAL
AND FICTIONAL ANALOGIES**

Maria Shusharova

Institute of Balkan Studies, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

Abstract: The persistence of the pejorative connotation of the term “haydut” in the vocabulary of the Bulgarians till modern times, although well documented, is largely neglected in the national ideological discourse. This negative nuance could be rooted in the premodern religiosity and moral values that considered the perpetrators of a criminal activity as sinners. It was further shaped by the early modern Ottoman socio-political realities. This paper aims to shed light on the role of the 17th–18th century socio-political environment and the mechanisms of the involvement of local communities in the Ottoman province to maintain public order. Local communities were mobilized in various ways. The most inclusive method to ensure law-abiding behavior of the subjects to report crime and whereabouts of the criminals was the system of mutual guarantees and collective responsibility. Furthermore, the victimized communities, both Christians and Muslims, participated in witnessing in court proceedings.

In these court cases, specific sharia concepts were frequently invoked to substantiate aggravating circumstances like accusations of “highway robbery” (*kutta-i tarik*) or that of the “repeat offender” (*sa’i bi’l-fesad*). In the 18th century, local communities in the Ottoman province and their elites were also more directly engaged in the recruitment of local security guards for their districts and in financing them on behalf of the local budgets (*masarif-i vilâyet*). I consider this participation a prerequisite for the integration of the population into the system of maintaining public order and a way of assimilating concepts from official legal discourse, including those describing brigands (such as hayduts). The latter figures were also negatively portrayed in the Bulgarian subjects’ historical accounts from the period, as well as in the vernacular and more fluid collective memory —folklore.

Keywords: Ottoman province, haydut, local communities, mutual guarantees (kefalet), sicil

В речника на Найдено Геров, който записва думите „из устата на народа“ и чийто труд безспорно има огромно значение за документирани на развитието на езиковата култура на българите, се сблъскваме със следното определение за термина „хайдук/ хайдутин: човек, излязъл в гората с оръжие да пресреща люде и да ги обира, разбойник, харамия, хайдут“ (Герв 1904: 481). Коренната трансформацията на тази негативна конотация до днешната „героична народна представа“ за хайдутите – започнала с романтичните пориви на деветнадесетото столетие, набрала сила през националистическата и политическата пропаганда по свъхгероизация на народните закрилници през следващия век, за да придобие днес някои дори гротескни измерения – е също изключително любопитна тема (виж изследванията на Мария Маринова/ Николай Папучиев в този том). Тук обаче ще се съсредоточа върху корените на тази отрицателна конотация „в речника на българите от старо време“, в опит да потърся обяснение за устойчивостта на документирания у Н. Герв ментален негативен стереотип за хайдутите. Как да си обясним този феномен, освен с факта, че традиционните/предмодерните представи, особено отрицателните, имат особена жизненост и устойчивост? Пред скоба трябва да бъде маркиран един важен аспект, който допринася съвсем логично за негативните представи по отношение на извършителите на криминални дея-

ния – престъпленията са грях (за всички религии) – а човекът в традиционните общества е схващан като „*homo religiosus*”¹. А конкретно с хлъзгавото понятие „предмодерно/ традиционно“, всъщност искам да конкретизирам хронологичните и контекстуални рамки на изследваната тук употребата на понятието – времето преди Танзиматските реформи в Османската империя, като фокусирам най-плътено седемнадесетото и осемнадесетото столетия. Основната ми теза е, че все по-плътното ангажиране на населението в системата на опазването на обществения ред през периода (с акцент XVIII в.) е предпоставка за интегрирането му във механизмите на тази системата и респективно – за реципиране на концепции от официалния/ властовия правен дискурс, включително по отношение на хайдутството като криминална проява. За целта ще бъдат разгледани механизмите на това интегриране на населението в системата на опазване на обществения ред в османската провинция и уплътняването на тези ангажименти през периода (с конкретни примери от протоколните книги на провинциалните кадии). Другият основен акцент е отзвукът на тази рецепция в индивидуалната и колективната памет на българите.

* * *

Опазването на обществения ред в османската провинция (в периода XV–XVIII в.) се осъществява чрез общите усилия на три звена: военно-административната власт, кадийския съд и населението. В сложната конструкция на османското имперско правосъдие третирането на криминалните прояви² се използва като средство за леги-

¹ Макар понятието да поражда доста дискусии като универсална концепция, особено по отношение на съвременния човек, то е схващано като доста по-приложимо за „архаичните общности“, както е контекстът на това изследване (Sztajer 2013); Виж също (Ненов 1999: 23 и сл.) за песните с архаични мотиви, в който хайдутите са представени с негативни характеристики, особено отчетливо в циклите за „Грешния хайдутин“.

² От теоретична гледна точка в мюсюлманското право не съществуват съвременните разграничения между „частно“ и „публично“, или между „гражданско“ и „наказателно“ право. Шериатът (религиозният закон) е най-детайлен в областта на семейното и наследственото право, както и по отношение на религиозните фондации. Сравнително по-слабо застъпени са областите на наказателното право, данъч-

тимиране на държавата/централната власт, която следва да следи за опазването на обществения интерес и осигуряването на защитата на своите поданици. *Институциите*, на които е делегирана юрисдикция и основна наказателно-правна роля в това отношение в провинцията са кадийските съдилища и органите на изпълнителната власт (функционерите от военно-административната йерархия (*ehl-i örf*). Кадията е не само тълкувател на религиозния закон – в своята правораздавателна дейност той съвместява Ханифитската шериатска правна традиция със светския *канун* като служител на султана, но също така действа като представител на централната власт с широки административни и обществени отговорности. Това е най-важната съдебна институция в ежедневието на местното население, ключов посредник между властта и местните общности.³ Ролята на кадиите става още по-ключова в контекста на нарастващото значения на шериата като наказателен норматив / т.нар. шериатизация, след средата на XVI в. (Imber 1997; Heyd 1973: 155; Gerber 1994: 76; Zarinebaf 2010: 147). Но именно по отношение на дейността на кадиите в дела от наказателно-правен характер, изследователите констатираат, че шериатският съд се намира в постоянно взаимодействие с представителите на изпълнителна власт, поради функционалната си обвързаност и невъзможността всеки самостоятелно да третира от начало до край едно престъпление: съдът е лишен от полицейски орган, а „силови-ят“ апарат извършва следствени действия и прилага наказанията, но няма правни компетенции, като установяване на виновност. Липсата на строго функционално разделение между съдебна и изпълнителна власт по отношение на третирането на криминалните прояви води от една страна до тясно коопериране и допълване на ролите на религи-

ното облагане (фискално и поземлено законодателство). Затова изследователите на проблематиката констатираат, че наказателното право (както и данъчното законодателство) в Османската империя е продукт на Ханифитската правна доктрина, допълвана от светското законодателство на султана – *канун*: (Schacht 1982: 76; 113); (Peters 2005: 69–72); (Gerber 1994: 62); (Imber 1997: 79–98); (Градева 1993: 102).

³ Важната роля на кадиите в османската съдебната система, по-ключова от тази в предшестващите ислямски държави, се корени в тяхното съвместяване на функции едновременно като съдия по шериата, но и като администратори на основните териториални единици (*казиме*): (Imber 1997: 6); (Zarinebaf 2010:141–151); (Градева 1993); (Gradeva 2004); (Anastasopoulos 2006); (Ergene 2003).

озните кадийски съдилища и военно-административните органи, и от друга страна – до паралелното функциониране на *светско правосъдие*, упражнявано от владетеля и неговите заместници в провинцията.⁴ Така в законник (*кануннаме*) от XVII в. е документирано и основното правило относно съответните функции на шериатските съдии и провинциалните управители при администрирането на криминални казуси в Османската империя

кадиите трябва да изпълняват законите на шариата... но им е наредено да отнасят въпроси, свързани с обществения ред (*nizam-i memleket*), защитата и отбраната на поданиците, както и със смъртното наказание или тежкото телесно наказание (*siyaseten*) [на престъпниците], до [местните] представители на султана (*vükelâ-i devlet*), които са управителите, отговарящи за военните и тежките наказателни дела (*hükkam-i seyf ve(i) siyaset*) (Heyd 1973: 209).

⁴ Паралелно с кадийската институция, функционирали и други съдебни институции. В това отношение следва да се отбележи, че като върховен суверен, султанът има право да употреби наказателни мерки извън шариата, т.е. да практикува светско правосъдие (*siyasa*), защото той носи отговорността за поддържането на публичния ред. Това светско правосъдие е представено в дейността на „*Диван-и хюмаюн*“ (Държавен съвет), както и от *диваните* на провинциалните управители. Султанът делегира на представителите на военно-административния апарат в провинцията (високопоставените провинциални управители, председателстващи свои собствени дивани (провинциални съвети)) правото да защитават обществения ред, да арестуват, разследват, налагат наказания при криминални престъпления – т.е. да упражняват светско правосъдие. Това административно правосъдие (*siyasa*) било задействано предимно в случаи, свързани с военни престъпления, за изкореняване на криминални прояви в обществената сфера и при разглеждане на дела, които не могат да бъдат преследвани до осъдителна присъда поради липса на доказателства съгласно шариата. Обвързаността се налагала и поради различните правораздавателни принципи, валидни за различни групи от обществото – като юридическата автономия на *аскерите* (управляващите/ репрезентиращите властта на владетеля), чиито простъпки от наказателно-правен характер били от компетенцията на техните висши функционери и на други висши държавни служители като *кадъаскери* или *Диван-и хюмаюн*: (Schacht 1982: 92, 189–196); (Inalcik 1993); (Imber 1997: 78–98 – В османски контекст, терминът *siyasa* имал значение на прилагане на смъртно наказание); (Heyd 1973: 192); (Peters 2005: 8, 65–75: също така като синоним на *siyasa* бил употребяван и терминът *örf* (обичай); (Ursinus 2005: 3–4, 30); (Ginio 1998: 191–195); (Градева 1999: 175); (Gradeva 2008); (Zarinebaf 2010: 143); (Gara 2011: 98).

Изследователите са категорични, че преобладаващата част от информацията за съвместната дейност на провинциалните дивани и кадийския съд е по повод на третиране на криминални престъпления и груби нарушения на обществения ред, каквото било разбойничеството (Heyd 1973: 192, Imber 1997: 78–98, Урсинус 2001: 15–35, Peters 2005: 8, 65–75, Ginio 2011: 48–49). То се схваща като символно престъпление и ендемичен феномен за османската провинция, затова тук ще се спра на проблема за **разбойничеството като закононарушение**, което в зависимост от параметрите на престъплението, се характеризира с богат терминологичен речник и степен на санкцията. Най-универсална употреба има понятието *шаки/ şaki* – разбойник (pl. *ешкия/ eşkiya*), откъдето и производните *harami eşkiyası*, *haydut eşkiyası*, *dağlı eşkiyası*.⁵ Обикновено епитетите се използвали в комбинация: *acu/ âsi*; *baği* – за извършител на бунтове; *хърсъз/ hırsız* – за крадец; *ehl-i fesad/ fesatçi* – за хора, отдали се на поквара, извършител на злодеяния; *кятул/ kâtil* – за убиец; *yaramaz(lar)* – с лошо поведение и т.н. Изключително утежняващо вината обстоятелство обаче е обвинението в извършване на пътно разбойничество (*kutta-i tarîk*), което попада в категорията на престъпленията срещу религията, за които се предвиждат изключително тежки наказания, които са строго фиксирани.⁶

⁵ Много типична в документацията в края на XVIII в. е употребата на комбинацията *dağlı eşkiyası* (планински разбойници), запечатани в колективната памет на българите като *кърджалии* – термин с много инцидентна употреба в османската документация (Мутафчиева 1993: 62–64; 102); виж също (Georgieva 2013: 321–329). Повече за развитието на речника и обидните епитети по отношение на разбойничеството в неговия пик, често например сравнявани с паразити (*mel'un haşerat*) от страна на властите вж у Есмер (Esmer 2014: 166–167).

⁶ Според шериата правото на налагане на наказанията се разделя на две големи групи – такива, чието санкциониране е „право на човека“ (*hakk adamı/ hakk-i ibad*), обикновено провокирани от частни искиове, и такива, които са „право на Бога“ (*hakk-i Allah*), които изискват фиксирани наказания (*hadd/ hudud* – мн.ч.). Към последните спадат: прелюбодоеянето (*zina*), фалшивото обвинение в прелюбодоеяние (*kazf/ qadhif*), пиенето на вино (*şürb-i hamr/ shurb al-khamr*), кражбата (*sarika*), пътният грабеж (*kutta-i tarîk/ kat' at-tarik, hiraba или yol kesici*). За тези престъпления от категорията „*hadd*“ се предвиждат изключително тежки наказания, които са строго фиксирани и принципно не могат да се заместват от компенсации като глоба. Схващани са като престъпления срещу религията, а доколкото в Османската империя

Друго изключително утежняващо вината обстоятелство е в случаите на „обичайно“ престъпно поведение – като закоравял навик (*adet-i müstemiresi*) и лошата репутация – представено в концепцията за рецидивиращи нарушители (*sa'i bi'l-fesad*). Обвинението в рецидивизъм е и най-честата причина за прилагане на тежки членовредителни и смъртни наказания (Peters 2005: 90–91, Gerber 1994: 73). Тази концепция се прилага както в случаите на пътното разбойничество, така и по отношение на всякакви други престъпления.

Въпреки наслоения отзвук в националните историографии, които акцентират именно върху идеологическия аспект на тези прояви, символното значение на разбойничеството като престъпление не следва да се приема еднозначно. Защото именно този идеологически аспект е доста оспорван в съвременните изследвания: конкретно в детайлните проучвания на казуси от османската документация, които изследват религиозната принадлежност на разбойниците и виктимизираните, или на широко обхватния процес на акултурация в поведението на християнските хайдути и техните мюсюлмански „колеги“.⁷

управлението по шериата се идентифицира с управлението на султана, то те се явяват престъпления срещу османската династия. Изпълнението на наказанията от тази категория е основен прерогатив на султана, респективно – на органите на изпълнителната власт в провинцията като негови пълномощници. На практика обаче процедурата по доказване на този тип престъпления е доста усложнена, като най-масово санкционирано е именно пътното разбойничество: (Schacht 1982: 175); (Imber 1997: 67); (Peters 2005: 53–58).

⁷ Според Линда Дарлинг, която прави детайлен анализ на данните от „Книгата на жалбите“ (XVIII в.), публикувана от М. Урсинус, означените като разбойници виктимизират в еднаква степен представители и на мюсюлманската, и немюсюлманската общност, като в действията им липсва каквато и да е идеологическа мотивация: (Darling 2011: 177–196; Ursinus 2005: 28; виж също Ivanova 2010: 228). В тематичните томовете (Турски извори за ајдурството и арамяството во Македонија (по нататък ТИААМ, Превод, редакција и коментар Ал. Матковски, т. 1 (1620–1650). Скопје 1961, т. 2 (1650–1700). Скопје 1961, т. 3 (1700–1725). Скопје 1973, т. 4 (1725–1775). Скопје 1979, т. 5, Скопје 1980), шериатският правов ред е обект на „идеологически“ нарушения и от страна на разбойници-мюсюлмани. Така например, когато е изпратен *мухзир* (призовкар) да привика разбойника Халил в шариатския съд, той заявява: „Не признавам шариата, казват ми да грабя и аз грабя“: ТИААМ, т. 1, с. 75, док. 105. Повече за процеса на акултурация в поведението на разбойниците с различни религиозна принадлежност вж у Есмер (Esmer 2014: 178).

Разбойничеството е съществен проблем както за властите, така и за местните общности – често то се характеризира с по-висока степен на организираност, нерядко проявяваща се като рецидив, постигайки ефекта на потенциална опасност не само за отделни лица, но и за териториалната общност като цяло. Затова освен институциите на публичната власт, на които са делегирани основни правомощия по третиране на криминалните прояви, както повечето предмодерни държави и Османската империя прибегва до допълнителни механизми за организиране на провинцията чрез *ангажиране на населението*. Именно като такъв допълнителен местен ресурс могат да се споменат категориите население със специални задължения по охраната на проходи и опасни участъци от транспортната инфраструктура (като мартолосои, дербенджии, кюпрюджии). Но най-обобщаващата практика за въвличане на населението на провинцията като гарант за опазването на реда е държавно-правният механизъм на *колективната отговорност при криминални престъпления* – основно средство за осигуряване на законосъобразно поведение на поданиците на Османската империя (Иванова 1990: 33–39). Изследователите констатираат, че в предмодерната социалност индивидът е свързан в жизненоважната мрежа от общностни отношения, нагледно пресъздадени и в художествената литература. У Иво Андрич например се среща следното описание:

В такива среди всичко е свързано, здраво включено едно в друго, всичко се подкрепя и взаимно контролира. Отделният човек контролира всички, като цяло, а всички от своя страна контролират отделния човек. Къща наблюдава къща, улица наблюдава улица, защото всеки отговаря за всекиго и всички заедно за всичко, всеки е свързан със съдбата на сродниците и домашните си, но и на съседите, на всички свои събрата по вяра и на всички свои съграждани. В това е силата на робството на тези хора... животът на отделния човек е възможен само в тези рамки, а животът на всички като цяло – само при такива условия... (Андрич 1975: 128.)⁸

⁸ Подобно изказване прави и един от героите на романа „Чумни нощи“ на Орхан Памук: „След реформите на Танзимата, отговорност вече носи не общността, а личността...“. Авторът описва ситуация по издирването на престъпник от нач. на XX век по новите модерни „детективски“ механизми на разследване на престъпле-

В османското общество индивидът е идентифициран предимно чрез принадлежността си към дадена малка обществена група – семейство, териториална, религиозна и/или професионална общност. Лицата без тези връзки били считани за „аутсайдери“, върху които тежи потенциално подозрение. Този принцип функционира посредством социоправната институция на поръчителя (*kefil*) и системата от колективни гаранции (*kefalet*), така че в рамките на дадена териториална общност (градска махала, село) всеки задължително да има гарант.⁹ Затова, когато на територията на дадена градска махала/село бъде извършено криминално престъпление, териториалната общност е солидарно отговорна за откриването на престъпника, като поема и материалните последици (колективно са санкционирани), ако той не бъде намерен. Дори когато извършителят на престъплението бъде открит, териториалната общност следва да получи официална санкция за освобождаването си от отговорност. И през XVII и XVIII в. този колективистичен принцип се използва активно като метод за ангажиране на местната общност, а прехвърлянето на отговорността е средство за по-ефективно съдействие от страна на населението да информира властите, да докладва местонахождението на разбойни-

ния, които обаче все още се възприемат с резерви от някои местни консервативни общности. Този фрагмент е показателен за устойчивостта на колективистичния стереотип, при който ако престъпникът не бъде открит, се третира от властите като враждебно действие с цел укриване от страна на местната общност (Памук 2022: 208).

⁹ Според шерията съществуват два вида поръчителства/ гаранции (*kefalet*) – за лица (ар. *kafâla bi'l-nefs*) и поръчителства за материални активи (ар. *kafâla bi'l-mal*). Поръчителството като проява на колективна отговорност произхожда от първия вид, като най-общо поръчителят трябва да гарантира за поведението/ имиджа и за явяването в съда на този, за когото поръчителства. А дела са завеждани именно ако и ищецът, и ответникът са налични. Трябва също да се прави разлика между индивидуалното поръчителство като юридическа процедура и социоправния институт на взаимните гаранции, когато дадена териториална общност е колективно отговорна с дадено задължение или санкция, или ако на нейната територия (градска махала/ село) е извършено престъпление и виновникът не бъде идентифициран. При известен извършител се прилага индивидуално санкциониране: (Schacht 1982: 158); (Иванова 1990: 33–39); (Heyd 1973: 310); (Peters 2005: 7, 77, 91); (Canbakal 2011: 91); (Матковски 1973); (Крешић; Павловић 2020). Системата действа по-ефективно в по-малки населени места, където хората се познават и са в ежедневен контакт, за разлика от мегаполисите като османската столица (Zarinebaf 2010: 132).

ците, да се пресече съучастие, както и реална възможност да се търси отговорност от поръчителите/ гарантите (*кефили*). Така изпращането на султански заповеди до *казите* всяка пролет се превръща в ежегоден ритуал. Те съдържат нарочно предупреждение за потенциалната опасност от появата на хайдути и инструкции за оказване на нужното съдействие от страна на населението за предотвратяване на тези публични актове на агресия.

Съдът като орган, оторизиран с установяването на виновност, е ангажиран и с администрирането на колективната отговорност при криминални престъпления. Така в документ от протоколната книга (*сиджил*) на русенския кадия от средата на XVIII в. е регистриран любопитен казус на разбойничество и ангажимента на териториалната общност:

мюсюлманинът Али, от сливенска каза, заедно с група немюсюлмани (зимми) тормозят раята и извършват серия от обири на имоти в русенско и в Гюргево, като обират и къщата на влашки болярин. Обаче при подялбата на болярската плячката в бандата възникват спорове, поради което въпросният Али, заедно с някои си Нако и Никола, са заловени и задържани в затвора в крепостта на Русчук. Но други техни съучастници успяват да избягат. Тогава аяните, забитите и собствениците на чифлици се явяват в съда, от името на раята, и заявяват, че както разбойниците, така и избягалите ятаци, не са от местната рая и по сведения са забегнали към Видин. Това те известяват на везирския диван в очакване да бъдат наложени наказания на тези, чиято вина вече е установена.¹⁰

Този документ е илюстративен и по отношение на един важен процес през периода – обществените трансформации в османската провинция и нарастващата роля на неформалните представителства/ елити на население като посредници в комуникацията между местните общности и властовите институции (Inalcık 1977; Sućeska 1965; Cohen 1996: 3, 75; Ivanova 2005). Консолидирането на това местно лидерство е резултат от хроничен процес на прехвърляне на отговор-

¹⁰ Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Отдел Ориенталски сбирки (по-нататък: НБКМ, ООС), R 37, f. 27a, док. 1 (9 В 1166/ 12 май 1753 г.).

ности към провинцията, чието изпълнение трябва да се осъществи от самото население – преди всичко ангажменти, свързани с администриране на данъците (саморганзицията по тяхното разпределяне и събиране на локално ниво от самата местната общност), както и ангажменти по осигуряването на обществения ред в провинцията. Този неформален елит персонализира вътрешната автономия на общността и поема най-пряката отговорност за изпълнението на тези задължения пред държавните органи. В този контекст *аяните* (местният мюсюлмански елит) са най-ясно очертаната институция в документацията, защото функционира като най-обобщаващото представителство на цялото местно население на ниво *каза*. *Аяните* се намират в тясна връзка и функционална обвързаност със сходни социални медиатори на по-ниските нива – представите на махалите, селата, или религиозните общности на територията на даден град и *каза*, сред които местния християнски религиозен или светски елит – последните най-често обозначавани като *коджабашии* в османската документация, или *чорбаджи* – в социалния етикет на българите.

Затова например именно на *коджабашиите* в селата и на имамите на всяка махала от Битоля се нарежда да внимават за поведението на всеки и за всяка кражба, за неморално поведение и за друго нечестно дело да известяват властта (Иванова 1990: 37). В *кефалет дефтери* (регистри за процедурата на кръговото поръчителство) от края на XVIII в. се документира утвърдилата се практика след вписване на жителите на дадено селище – всеки със своя гарант, да присъства кратко обобщение и имената на по-първите хора – свещеници, *коджабашии* и чорбаджии, които се явяват в ролята на местен авторитет и основни гаранци за цялото селото.¹¹

¹¹ Виж например *кефалет дефтер* за Татарпазарджишка *каза* (дн. Пазарджик) от времето на един от пиковите на размирието в Румелия: *Istanbul, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), KK d. 805, f. 159* (11 R 1211/ 14 октомври 1796 г.): в края на поименната регистрация на жителите на Отлук кьой (дн. Панагюрище), всеки със своя гарант (*кефил*), е вписано, че с допълнителни взаимни гаранции за оказване на съдействие за разкриването на разбойници се обвързват няколко души, представляващи местното авторитетно мнение, „на които се чува думата“ (*söz sahibleri*), сред които няколко свещеника, *Аджи* Георги, *Аджи* Стоян, Петре *Чорбаджи*. Гарант за тях пък станал *векилът* на *войнуганите* – Ессеид Хаджи Сюлейман Ага. За йерархията в организационната структура, задълженията и

Практиката на кръговото поръчителство е широко прилагана и в края на XVIII в. като средство за борба с размириците, макар изследователите да оспорват ефективността ѝ извън чисто юридическите параметри, които осигуряват правни основания за търсене на съдебна отговорност от гарантите.¹² Затова държавата прибегва и до допълнителни превантивни санкционни процедури по отношение на местното население през осемнадесетото столетие – каквато била например *незир* процедурата (Canbakal 2011; Anastasopoulos 2011: 139; Ursinus 2005: 44). Тя се състои в следното – публично поемане на ангажимент/ обещание от страна на жителите на села и градове (най-често „жителите на каза“) пред властите (кадията/ понякога в присъствието на *паша*), да им окажат съдействие с предприемането на конкретни мерки (обикновено по известяване за и преследване на разбойници, действащи в техния регион), под заплаха от сериозна „*парична санкция*“. Тази допълнителна процедура се прилага при груби нарушения на обществения ред, каквито не липсвали през втората половина на XVIII в. в румелийските територии. Така например през пролетта на 1779 г. населението на Русчук и „*казата*“ било обект на „*незир*“ процедура, след като предишната година там се разиграва истинска гражданска война между претендентите за „*аянската*“ позиция в града. По този повод в кадийския съд е съставен детайлен списък с имената и подробно описание на избягалите нарушители на обществения ред.¹³ Според изискванията на процедурата в съда се явяват повече от стотина души. В по-голямата си част това са военни лица, но също и имамите, и представители на махалите, които по правило взаимно поръчителстват и обещават да уведомят властите, ако бегълците се завърнат, както и да се включат активно в мерки по тяхното залавяне. Ако населението на града не изпълни обещанието си е заплашено от

населените места на *войнуците*, ангажирани с отглеждането на коне за султанските конюшни вж у (Йорданов 2023).

¹² Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България (по-нататък ОИИДСИБ). Съст. Страшимир Димитров. София: Издателство на БАН, 1981, с. 374, коментар за док. 645. Виж също: (Иванова 1990: 36).

¹³ НБКМ, ООС, R8, f. 62b, док. 1 (Evasit R1193/ 28 април-7 май 1779 г.).

глоба в размер на 30 000 гроша.¹⁴ По идентичен начин е ангажирано цялото население на *казата*.¹⁵ Документ от 1798 г. за Хаджиоглу Пазарджик (дн. Добрич) дава подробности около процедурата в един от пиковете на размирието, когато обект на преследване е бившият *аян* Саръкоглу, в ролята му на размирник. Тогава жителите на всяка една махала и село, “*съсед за съседа и за другите съседи, а от името на всички имамите и старейшините*” стават поръчители и гарантират, че ако споменатият Саръкоглу и сподвижниците се появят в *казата* ще съобщят за него – веднага ще уведомят кадията и офицерите, и ще ги преследват. В случай че не изпълнят обещанието си, те се задължават да внесат в султанската хазна 50 000 гроша.¹⁶ Дали процедурата *незир* целяла наказателен ефект (санкция) или по-скоро превенция – не може да се каже с категоричност. Фактът, че наличните данни представят малко примери за реалното събиране на такава глоба, насочва по-скоро към усилията на властите по засилване на превантивния ефект на гаранциите.

Но местните общности и техните представителства през периода са обвързани не само със задължението да информират властите. През XVII и особено през XVIII в. те са вече и пряко ангажирани с ***организирането на местна въоръжена охрана*** за *казата*, като съ-

¹⁴ НБКМ, ООС, R8, f. 63b, док. 1 (23 Са 1193/ 8 юни 1779 г.): В съда присъстват повече от седемдесет представители на военните – на различни *джемаати*, *бюлюци* и *серденгечтии* (ударни части), както и 41 представители на махалите, начело с имамите. Преобладаващата част от преследваните също имат военни титли и са свързани с военните формации в града. В случая това представителство се състои изключително от мюсюлмани, но обект на потенциална санкция е цялото население на *казата*.

¹⁵ Населението на *казата* е задължено под заплаха от огромна глоба в размер на 150 000 гроша да сътрудничи при залавянето на провинилите се: НБКМ, ООС, РС 57/6. Няколко години по-късно имаме документирана друга *незир* -процедурата за русенска *каза* – санкцията в размер на 100 000 гроша, допълнена с предупреждението, че размерът на глобата ще бъде удвоен, ако населението не изпълни обещаното: НБКМ, ООС, R9, f. 12-а, док. 1.; Коментар в: (Shusharova, 2017: 504–505).

¹⁶ За преследването на Саръкоглу е изпратен държавен чиновник, който се заема с мисията си след силни приготовления с топове, артилерийски припаси, тежки топове-шахи, “*съблюдавайки мерките на натиск и ограничаване, от които бунтовниците се изплашиха и избягаха през горите...*”: ОИИДСИБ, с. 338, док. 645. Виж и коментарите в (Иванова 1990: 36); (Gradeva 2004: 62).

ществена част от задачите на населението е **осигуряването на средствата за заплати на тези охранителни сили**. Издръжката им се осъществява по линия на местните разходи, т. нар. „вилаетските масрафи“ (*masarif-i vilâyet*). Налагането на практиката да се съставят такива „локални бюджети“ на отделните *кази* през XVIII в. изиграва ключова роля за консолидацията на неформалните представителства на населението и за децентрализацията/ относителна вътрешна автономия на провинциите. Обикновено те се съставят два пъти годишно и включват пера по издръжката на висшия провинциален апарат и различни обичайни разходи, като тези за местните охранителни сили. Заделени са суми и за други разходи, възникнали съвсем инцидентно. Нарастването на значението на местните разходи изиграва важна роля за институционалната еволюция и утвърждаването на *аянлъка* като незаобиколим фактор в администрирането на населението на провинцията през XVIII в., защото местните първенци, *аяните*, имат водеща организационна роля в схемата на тяхното предплащане, а в последствие – разпределяне и събиране от данъкоплатците. Процедурата протича по следния начин: местният елит кредитира своевременно нужните разходи, които след това са обобщавани в регистри на *вилаетските масрафи*, наречени също и „разпределителни списъци“ (*tevzi defter*), съставяни два пъти годишно в кадийския съд – по Гергьовден (*ruz-i Hızır*) и по Димитровден (*ruz-i Kasım*), когато се извършва и тяхното разпределяне/ „рязане“ върху населението на *казата*.¹⁷ В първата част на този тип *дефтери* се регистрират конкретните местни разходи – перо по перо и името на лицето, кредитирало разхода, сумират се и във втората част на регистрите получената сума се разпределя върху градските махали и селата в *казата*, след договаряне и „по взаимно съгласие“ с представителите на тези данъчноотговорни общности. Тази фискална про-

¹⁷ Сред тези разходи има както по-предвидими, като вноските за издръжка на валии и провинциална администрация (*имдад*), разходи за наемане на охрана на *казата*, така и различни инцидентни – за командировъчни на всякакъв тип куриери, ремонти и т.н. Повече за формалните аспекти на процедурата: (Inalcık 1985: 335–337); (Radušev 1980); (Иванова 1993: 67–98); (Anastasopoulos 1999: 92); (Cezar: 1999); (Yaucioğlu 2016: 19 и сл.); (Атанасов 2008).

цедура е запечатана и в колективната памет и то именно в цикъла „хайдутински песни“.¹⁸

Наемането на вържени охранители за *казата* (обозначавани като *пандури*, *мартолосо*, *секбани*, *сеймени*, *бекчи* (*bekçiler*), предвождани от *бьолукбаши*), се извършва на кондотиерски принцип – срещу заплащане за определен период от време – най-често на споменатите шестмесечия (фиксирано около Гергьовден и Димитровден) или за година. Тенденцията е броят на ангажираните с охраната в хода на столетието да се увеличава, респективно – и средствата по тяхната издръжка – все в контекста и на върлуващите по-масови разбойнически/ кърджалийски банди.¹⁹ Назначаването на местните ох-

¹⁸ *Българско народно творчество в дванадесет тома. Т. II. Хайдутински песни.* Отбрал и редактирал Димитър Осинин. София, 1961, песента „Наню и Герче“ *Приложение 1*

¹⁹ Цветкова, Бистра. 1971. *Хайдутството в българските земи XV–XVIII в.* София: Наука и изкуство, с. 317, док. 245 (1714 г.): в Ловчанска каза „се наемали годишно *мартолосо*, начело с *бьолукбашия*. В Хаджиоглу Пазарджик (дн. Добрич) в списъка с *вилаетските масрафи* традиционно фигурира перото “*iaife akces*” – като специфичен разход за местните охранителни сили, в размер на 400 гроша: ОИИД-СИБ, с. 198, док. 381; с. 214, док. 409; с. 275, док. 525; с. 292, док. 545. Поради силната деноминация в края на XVII в. на основната монетна единица – *акчето*, през XVIII в. по-често се употребяват *парата* и *гроша*, обикновено в съотношение 120 *акчета* = 40 *пари* = 1 *грош*. Информацията от по-систематичната колекция на Битолските *сиджли* показва, например, че през първата четвърт на XVIII в. дневното възнаграждение на охранителите било 10 *акчета*, като обикновено наеманите наброявали между 20–40 души: ТИААМ, т. 3, с. 22, док. 21 (1705 г.); с. 63, док. 75 (1710 г.); с. 131, док. 136 (1716 г.); с. 134, док. 141 (1717 г.); с. 141, док. 151 (1718 г.); с. 153, док. 166 (1720 г.); с. 161, док. 172 (1721 г.). За втората половина на столетието месечното възнаграждения за охранител достигнало 110 *пари*, и 10 *гроша* за главатаря, като в последната четвърт на века се наблюдава многократно увеличение на броя на наеманите (най-често обозначавани като *бекчи*/ *bekçi* или *секбани*/ *sekban*): ТИААМ, т. 4, с. 150, док. 148 (1758 г.); с. 154, док. 152 (1760 г.); с. 174, док. 173 (1764 г.); с. 181, док. 179 (1765 г.); с. 192, док. 189 (1766 г.); с. 193, док. 190 (1769 г.); с. 202, док. 197 (1774 г.); с. 214, док. 209 (1775 г.). ТИААМ, т. 5, с. 11, док. 5 (1776 г.): ангажирани са 90 охранители; с. 12, док. 7 (1776 г.): 95 души; с. 17, док. 14 (1778 г.): ангажирани са 180 *секбани*; с. 21, док. 17: през 1779 г., само за месец били наети 583 *секбани* в Битолска каза, поради появилите се по-многочислени разбойнически банди; с. 38, док. 50 (1782 г.): 150 *секбани* и т.н.; НБКМ, ООС, R9, f. 15 a, док. 3 – *тевзи дефтер* за 1786 г. на русенска каза: от средата на зимата до Гергьовден са ангажирани трима *бьолукбаши* със 185 души *секбани* за сумата от 2 967 *гроша*.

ранителни сили се извършва отново с посредничеството на местния елит, като и тук е прилаган принципът на взаимните гаранции – *бьолукбашията* трябва да гарантира пред местния елит за поведението на своите хора, за които е поставяно условие да имат гаранти (*kefillü*), да са познати, а понякога детайлно се описват имената и външния вид на наеманите.²⁰ Този механизъм на местните гаранции е важен, но и зареден с много противоречия в контекста милитаризитането на провинцията, на все по-трудното осигуряване на лоялно поведение на въоръжени групи от страна на органите на властта и на разразилия се силен фракционизъм сред местния елит. Въоръжените групи на охранителите много често действат на ръба на законността.

Сред *вилаетските разходи* се срещат и други пера, свързани с опазването на реда в провинцията: за *конака* (настаняването) и издръжката на делегираните представители на военно-административната власт, които разследват случая на място²¹, за кафето и тютюна на охранителите²², понякога допълнително за храна²³, за фишеците, използвани срещу разбойниците²⁴ и т.н. Така по линия на *вилаетските разходи* населението плаща сметката за проведените на място разследвания, както и за охранителите, които следва да съдействат на държавните органи по залавянето на закононарушителите. Но това е и начин то да се информира в детайли за някои процедурните етапи по третиране на криминалните прояви.

²⁰ ТИААМ, т. 3, с. 92, док. 99; с. 98, док. 105 (1712 г.): *Бьолукбашията* Мучан заявява в шериятския съд, че е гарант за своите хора. Това е и причината местните *аяни*, заедно с *коджабашиите* на раята от *каза* Манастир, да бъдат подведени под отговорност пред провинциалния диван, в случай че местните охранители не сътрудничат на държавните емисари: ТИААМ, т. 3, с. 131-132, док. 137 (1716 г.); с. 133, док. 140.

²¹ ТИААМ, т. 4, с. 28, док. 19 (1731 г.): 50 гроша, дадени на *чокадар* Юсуф ага, който пристигнал със заповед да изпълни наказанието над разбойническия главатар Шкембеджи Мустафа; Цветкова, Бистра. 1971 *Хайдутството в българските земи*, с. 299, док. 232 (1707–1708 г.): „парите, дадени на агата, който пристигнал във Видинска каза, с цел да разследва случай на хайдутство – 50 гроша; пари, дадени на агата, който отвел Станко хайдут – 160 *гроша*“, и т.н.

²² ТИААМ, т. 2, с. 90, док. 115 (1686 г.).

²³ ТИААМ, т. 4, с. 135, док. 131 (1751 г.).

²⁴ НБКМ, ООС, R9, f. 15 а, док. 3 – дефтер за 1786 г. – 19 гроша – цена на фишеците.

Арестът е важен момент, защото търсенето на съдебна отговорност в кадийския съд може да продължи само в присъствие на обвиняемия (Ursinus 2005: 4, 30). В Османската държава няма специално оторизиран орган за обвинителната процедура (“прокурор”), а на практика всеки гражданин на империята има право да заведе дело. В наказателни дела от обществен интерес най-често това са длъжностните лица, отговорни за ареста на разбойниците.²⁵ Обвинение може да се повдигне и от конкретния потърпевш. В съдебните производства общността обикновено се явяват при свидетелстването – най-разпространеният вид доказателство, въпреки че общността като цяло не е страна по делото и то може да бъде заведено от прекия потърпевш (Schacht 1982: 192–195; Gerber 1994: 38–47). Изследователите на тази проблематика очертават като характеристика на османското ислямско право важната роля, отредена на местните общности в наказателните процеси, чрез свидетелските показания за обичайното поведението на обвиняемия (*communis opinio*), основана на споменатата по-горе и широко прилагана концепция за рецидивизма (*sa’i bi’l-fesad*) (Peters 2005: 70, 87; Gerber 1994: 73).

Така например, когато в кадийския съд на Манастир (Битоля) ищецът Павле обвинява Миленко, че е разбойник (*haydut eşkiyası*), който нападнал къщата му и отвлякъл дъщеря му, а подсъдимият отрича, двама негови съселяни свидетелстват и потвърждават обвинението на Павле като очевидци. След това били изслушани присъстващите жители на 135 села от *казата* като всеки един от тях заявява, че Миленко е известен разбойник, негово постоянно занимание са грабежите, нападенията на жени и пътници. Той е осъден, предаден на войводата на града и изпратен в султанските галери.²⁶

²⁵ Военно-административните служители (*ehl-i örf*) повдигат обвинението в случаите, когато убитият няма наследници, или когато обвинението включвало престъпление от категорията *hadd* (престъпленията срещу религията), или когато обвиняемият е рецидивист, което го превръщало в публично опасен: (Heyd 1973: 241–242), (Матковски 1968: 206–207).

²⁶ ТИААМ, т. 4, с. 78, док. 71 (1741 г.) / *KSB No 58, f. 39–a*, док. 1. Примерите като този са многобройни: ТИААМ, т. 1, с. 64, док. 82 (1644 г.): В присъствието на „всички жители на каза Манастир“, упълномощеният служител Ахмед ага обвинява Лошан в рецидивизъм, допълнително потвърдено от показанията на други заловени съучастници и негови съселяни; ТИААМ, т. 2, с. 22, док. 20, док. 21 (1658 г.); ТИА-

Това е само един от многобройните подобни примери в *сиджилите*, който обаче е показателен и в друго отношение: ангажираността на местното население в процеса чрез устното свидетелстване (най-универсалната форма на доказателство пред кадийския съд) несъмнено способства за усвояване на властови концепции от „криминалното право“, като например допълнително утежняващите вината обвинения в пътно разбойничество и рецидивизъм.²⁷ Така участието на населението в етапите на третиране на криминалните прояви – от обвързаността с уведомяването на властите, през осигуряването на средствата за охранителните сили и за разследващите криминалните казуси, до конкретните свидетелски показания, съвсем логично води до реципиране, познаване и използване на концепции от властовия правен дискурс.

Затова тук ще се спра конкретно на един пример с *употребата на термина хайдут/ хайдук от един съвременник-българин*. В края на ръкопис, добил популярност сред изследователите като *Обретенения сборник*, Обретен Ганюв от русенското село Щръклево, оставил своите летописни бележки за годините между 1772 и 1808.²⁸ Дядо Обретен дал и името на известния русенски род на революционери – Обретенони. Сред разнообразната тематика на неговите кратки хроники са и тези, които документират някои социално-политически събития от смутното време в русенско. По-конкретно това са събитията около ожесточените конфликти между местните първенци за *аянската* по-

АМ, т. 2, с. 36, док. 46: В шериятския съд Христо, жител на Кесрийе (дн. Кастория), повдига обвинение срещу Петко Марко за отвлечане на сина му с цел откуп (450 гроша). Когато обвиняемият, жител на *каза* Манастир (Битоля) отрича вината си, друг жител на Манастир и няколко души от селото на Петко (мюсюлмани и *зимми*) свидетелстват, че той е рецидивист и престъпленията са негово обичайно занимание. Виж също: ТИААМ, т. 2, док. 50; ТИААМ, т. 4, с. 24, док. 16 (1730 г.) и т.н.

²⁷ Разбира се следва се отчете и процесът на преформулиране на устното свидетелство в адекватно писмено юридическо изявление, отговарящо на строго формализирания език на тази документация: Коментар в: (Ze'evi, 1998: 51–52).

²⁸ НБКМ-БИА, а.е. 1070. Коментар за Обретенония сборник виж в: (Стоянов, Кодов 1964: 373–376; *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България: своден каталог*, Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова, И. Дуйчев, Б. Райков (съст.), Нар. библиотека “Кирил и Методий,” Българска археографска комисия, т. 1, 1982, с. 251–252; *Бележки на българските книжовници X–XVIII*, Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова (съст.), т. 2, София, 2004, с. 106–108; 192–194; 286–287.

зиция в периода 1777–1779 г., след които населението било обвързано с „незир“ процедурата, коментирана по-горе. Дядо Обретен оставя две летописни бележки по този повод, като два пъти употребява и термина „хайдук“ – все по отношение на разбойници – мюсюлмани, участвали в размирието:

1. 1777, 30 април. Да се знае, че се караха Кадишеоглу и Бурунсуз Ахмед ага, че се вдигна и освободеният Асланоглу Динтату²⁹, който беше хайдук / хайдутлуваше по целия окръг. Дойдоха и се установиха в село³⁰, направиха всичкото бербат та тръгнахме да бягаме и излязохме на полето с каруцата, та седяхме там два дена.³¹

2. „1778, 1 март. Да се знае, че се караха аяните Бурунсуз Ахмед ага и Челеби-аговият син Мехмед ага за аянлъка. Биха се един с друг в Русе цяла седмица и избиха 200 души. Имаше там един Исмили³² Алиа хайдук, който отиде откъм страната на Челеби-аговия син и отиде да се бие с хората на Бурунсуз. Те пък го обградиха, затвориха го в джамията и я запалиха. Вътре изгоряха 20 души, а Исмили Алиа изскочи и побягна“.³³

Ако продължим с паралелите на паметта между сведенията на летописеца и тези в протоколната книга на русенския кадия от периода, където освен коментираната по-горе *незир* процедура, обвързваща с колективна гаранция и заплаха от парична санкция населението на

²⁹ Прякорът има румънски произход и означава специфичен физически белег – човек с разстояние между предните два зъба. Благодаря за този коментар на колежата Радуга Дипрату.

³⁰ Обретен Ганюв произхожда от русенското с. Щръклево, където живее поне до 1789 г., както сам документира в оставения от него автограф, НБКМ-БИА, а.е. 1070, ф. 20–21 : „Писа асъ въретен синъ ганювѣ ѿ щраклѣвѣ дѣлѣ ианарѣе бѣ“ (2 януари 1789 г.). След това се установява в Русе.

³¹ НБКМ-БИА, а.е. 1070, ф. 79б: (вѣши хайдѣкъ по сичкию кадалакъ чи додѣха фѣлѣ кондисаха чи направиха сичкѣтъ вѣрватъ.); *Бележки на българските книжовници X-XVIII*, с. 107, с. 193.

³² Прякорът по всяка вероятност обозначава местния произход на разбойника – от село Къохне Исмил/ Стар Смил (дн. Старо село) или Исмил-и мюслим/ Турски Смил (дн. Нова Черна), откъдето Исмили.

³³ НБКМ-БИА, а.е. 1070, л. 79-б: (Исмили Алиа хайдѣкъ); *Бележки на българските книжовници X-XVIII*, с. 193–194.

Русчук и *казата*, ще открием и регистриран списък на *вилаетските разходи*, сред които и такива по преследването споменатия от дядо Обретен „хайдук“ Исмили Али.³⁴ Така летописецът и останалото данъчнозадълженото население на *казата* не само са потърпевши от действията на „хайдутите“, но следва да поемат и разходите по преследването им. А хайдук Исмили Али е документиран и „сред имената на онези, които добиват мрачна известност през кърджалийското време“ – професионалните разбойници, които предвождат дружините си из Добруджа (Мутафчиева 1993: 59–60).

Употребата на понятието хайдук в речника на дядо Обретен в контекста на кърджалийското време, който много напомня на значението му в Геровия, е показателно за наслагването на една още по-трайна стигматизация над подобни прояви. Именно през периода на смутното време разбойничеството (кърджалийството) достига своя пик и дори преминава границите на „пътно“ престъпление, одързостено до нападения на населени места и цели градове. Рекетът, една „разпространена кърджалийска практика“, също намира отглас в колективната памет, като например в следния съвсем не единичен случай:

Кърджалии додоха в голямо село Кадъкюй,
до Ямбол илчий пратили, до ямболските аени, аени и чорбаджии:
– Много им здраве носете, да ни проведат, проведат,
дванайсе коня хранени, дванайсе чифта обуша,
дванайсе ризи бюрюнджик, /дванайсе феса алени!
Ако ли не ни проведат,/ в петък щем в Ямбол да влезем,
топъл щем симид да ядем, и тахан халва ша ядем, върла ракия ша
пийме!
А ямболските аени, аени и чорбаджии,
тий на илчий думаха:

³⁴ НБКМ, ОрО, R8 f. 12b (27 Ra 1192/ 25 април 1778 – *Гергьовденски дефтер за вилаетските разходи*): вписани са „дадените на *чухадарите* (пешаци), ангажирани срещу извършителя на грабежи и плячкосвания Исмили Али – 50 гроша“ („Ismili Ali'nin garet ettiği çokadarına verilen – 50 guruş); [дадени] за изпратените в селата *чухадари* по залавянето на Исмили Али – 15 гроша (Ismili Ali ahz için kuralara irsal olunan çokadara – 15 guruş“).

– Много им здраве носете, нямаме да им проводим,
дванайсе коня хранени, дванайсе чифта ботуши,
дванайсе ризи бюрюнджик, дванайсе феса алени;
имаме куршум и барут и тънки пушки бойлийки, и тънки саби
френгийки.³⁵

Така устната традиция, въпреки флуидната си същност, запечатва реалии от периода, в който действително авторитетът на централната османска власт е силно отслабен, изразяващ се и в честото безсилие на институциите на публичната власт да се справят с все по-организираното и масово размирие. Затова и Вера Мутафчиева обобщава: „кърджалийството среща отпора не на централизма, на войските и военачалниците му, а на местните опълчения от населението, предвождани от *аяни*, чорбаджии и пр. местни първенци“ (Мутафчиева 1993: 258). Факт, потвърден от многобройните примери в локални истории, в които трафаретно присъства раздел, посветен на размирното време, със споменаване за строеж на укрепителните съоръжения, иницииран от месните елити с цел самоотбрана от кърджалийските банди.³⁶

³⁵ „Кърджалии в Ямбол“ (БНТ 1961: 361). Или друг пример: „Кърджалии в Тетевен“:

„...Събрали са се *хаджие*, *хаджие* и *чорбаджие*,

Па отшли на конака, *на конака при агата*, па си думат и говорят:

– Бре хаджие, чорбаджие, що да сторим, да направим:

Кърджалия пари искат – ако пари не заплатим, селото ще ни изгорат!...“: СБНУНК, 31, с. 169.

За кърджалийския рекет има и документални свидетелства, например: Ихчиев, Д. Турски държавни документи за кърджалиите. – *СБНУНК*, 1906–1907, кн. 22–23, с. 19: На местния елит в Самоков и Ихтиман се наложило да плати исканите „кесе-та“, за да отклони нападението над града.

³⁶ Укрепителните съоръжения са известни като *шарампол*, *хендек*, *митиризи*. А за модела на организирана самоотбрана в „стил котленския Чорбаджи Божил“ виж например: (Ганев 1925: 18–19). – в раздела „Севлиево и защитата му от кърджалиите“ – „...за тази цел аяните са разпоредили да бъдат изкопани край града дълбоки ровове, които са пълни с вода и така са служили като естествено препятствие за отбиване на кърджалийските нападения... Извън това, на всеки изход на града е имало по една каменна кула, която денонощно се е охранявала от стража... При това, за да засили от една страна отбраната на градовете, и от друга – да може

Катарзисът на размирието довява нови, по-драстични трансформации в империята – започва бавна промяна в наказателния кодекс и правораздаването, неформалните лидерства се трансформират де юре в общински институции – част от местната власт, появява се и фигурата на модерния бунтовник. Но вероятно съвсем не случаен е фактът, че модерните революционни прояви на българите се случват там, където активно участие имат именно местните първенци, тези с авторитет и доверие сред населението (Vezenkov 2011). Това несъмнено е рефлекс от спецификата на предмодерната социална свързаност, а негативната конотация на хайдутите е отражение и на отговорностите по опазване на реда в османската провинция, с които местните общности са натоварени през един продължителен период. И докато възрожденската литература генерира нов романтичен образ на хайдутите, то народното творчество пази следите на този негативен стереотип.

да спаси и подслони на по-сигурно място поне населението на най-близките села, аенете са привличали последното в градовете... Такъв е и случаят с най-близките на Севлиево села – Малко и Долно Крушево, които аенинът Хасекиоглу Асан Аджик почти насила преселил в града...“. Подобно е описанието и за Сливенския аян Тахир ага (Табakov 1986, т. 1: 346–372) и т.н.

**ПРИЛОЖЕНИЕ 1 (КЪМ БЕЛ. 19 БЪЛГАРСКО НАРОДНО
ТВОРЧЕСТВО В ДВНАДЕСЕТ ТОМА. Т. II. ХАЙДУШКИ ПЕСНИ.
ОТБРАЛ И РЕДАКТИРАЛ ДИМИТЪР ОСИНИН. СОФИЯ, 1961:**

„НАНЮ И ГЕРЧЕ“

Наню войвода думаше:
– Герче ле, каравулино!
Я стани, Герче, иди
в града, Герче ле, Разграда –
послушай за нас що думат
граждане бре, и аяне.
И Герче стана да иде –
десна си ръка превърза,
глава си с пешкир обвърза,
със тънак пешкир копринен
та че в Разграда отиде.
Походил до три недели –
никой си нищо не дума
за Наня, млада войвода,
за Герча, млад каравулин.
Най-сетне си йе отишел
в Али-аянско кафене
там си аянин седеше
с емирин, млада войвода,
тютюн си, кафе пйяха.
Емир аяну думаше:
– Да мога, аяне да хвана
Герча ми каравулина
и Наня ми, бре, войвода,
та да ги, холам, изведа
при високата могили
на зелената морава,
та на кол да ги набия,
под сянката им да седна

и добър, зефет да сторя!
Това емирин издума.
Че стана Герче, отиде
и си на Наня обади
що си говорят за Наня,
за Наня, млада войвода,
за Герчя, каравулина.
Наню си обзе премяна,
сички юнаци облече
във бели дрехи помучни,
и Герчя каравулина,
а сам си е зел премяна
червена и копринена,
забучи перо чавушко;
та си тептил³⁷ отидоха
в града ми, джанъм, Разграда.
Отдалеч ги присрещнаха
граждане със аянина,
още ми с млад емирин;
добър им конак дадоха.
Наню аяну думаше:
– Аяне, бре, и граждани!
За три дни мюхлет³⁸ ви давам:
седем хазни да сберете,
тука да ги донесете.
За три ги дена събраха,
на Наня ги предадъха,
Наню си тептил събира,
да си при царя отиде.
Тръгнаха да ги изпратят
аянин и гражданите,
още ми емир войвода.
Наню аяну думаше:

³⁷ Предрешени (от *tebdil*)

³⁸ отсрочка

– Аяне и ви, граждани!
Стига ни изпровождайте –
нека ни сега проводи
емирин, млада войвода –
Това емирин като чю,
премного се зарадува,
че нього са поканили
царски хора да изпрати,
и с радост тръгна нанаяпред.
Вървяли, що са вървяли,
стигнали трева зелена
и високата могила.
Наню дружина думаше:
– Дружина вярна, сговорна!
Добро си агне излъгахме,
та го със нази водиме:
хванете, заколете го,
сега дърва насечете,
та огън си накладете
агнето да си опечем,
та че под байрак да седнем,
добър си зефет да сторим.
Тогаз са емир осетил,
че не йе царски чявушин,
но Наню млада войвода
и Герче й Гравулина,
и викна, та са провикна:
_ Кой зло на други помисли,
ньому са слива на глава!
Че са българи юнаци
и никой ги не надвива.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрич, Иво. 1975. *Травнишка хроника*. София: Народна култура (Andrich, Ivo. 1975. *Travnishka hronika*. Sofia, Narodna kultura)

Атанасов, Християн. 2008. Тевзи дефтер на видинските вилаетски разходи от 7 май – 4 юни 1788 г., В: С. Иванова (ред.). *Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева: Етнически и културни пространства на Балканите. Част 1. Миналото – исторически ракурси*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 516–554. (Atanasov, Hristiyan. 2008. *Tevzi defter na vidinsките vilaetski razhodi ot 7 may – 4 yuni 1788 g.*, V: S. Ivanova (red.). *Sbornik v chest na prof. Tsvetana Georgieva: Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite. Chast 1. Minaloto – istoricheski rakursi*. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, s. 516–54.)

Българско народно творчество в дванадесет тома. Т. II. Хайдушки песни. Отбрал и редактирал Димитър Осинин. София: Български писател. 1961 (*Balgarsko narodno tvorchestvo v dvanadeset toma. T. II. Haydushki pesni*. Otbral i redaktiral Dimitar Osinin. Sofia: Balgarski pisatel, 1961); *Българско народно творчество* (БНТ), Т. III, Ред. Хр. Вакарелски. София: Български писател, 1961 (*Balgarsko narodno tvorchestvo (BNT), t. 3, Red. Hr. Vakarelsk*. Sofia, Balgarski pisatel, 1961.)

Ганев, Никифор. 1925. *Страници от живота на града Севлиево*. Велико Търново: Теменуга. (Ganev, Nikifor. 1925. *Stranitsi ot zhivota na grada Sevlievo*. Veliko Tarnovo, Temenuga.)

Градева, Росица. 1993. За правните компетенции на кадийския съд през XVII в. – *Исторически преглед*, 2, с. 98–120. (Gradeva, Rositsa. 1993. *Za pravnite kompetentsii na kadiyskiya sad prez XVII v.* – *Istoricheski pregled*, 2, s. 98–120.)

Градева, Росица. 1999. Кадийският съд в българските земи: XV–XVIII век. В: М. Радева (Ред.). *Българското общество: XV–XVIII век*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 162–204 (Gradeva, Rositsa. 1999. *Kadiyskiyat sad v balgarskite zemi: XV–XVIII vek*. V: M Radeva (Red.). *Balgarskoto obshtestvo: XV–XVIII vek*. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, s. 162–204.)

Иванова, Светлана. 1990. Институтът на колективната отговорност в българските градове през XV – XVIII в. – *Исторически преглед*, кн. 1, с. 33–45. (Ivanova, Svetlana. 1990. *Institutat na kolektivnata otgovornost v balgarskite gradove prez XV–XVIII v.* – *Istoricheski pregled*, kn. 1, s. 33–45.)

Иванова, Светлана. 1993. Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции (XVII–XVIII в.). – *Известия на държавните архиви*, 65, с. 67–98. (Ivanova, Svetlana. 1993. *Danachното oblagane na naselenieto v balgarskite gradove i formiraneto na*

negovite institutsii (XVII–XVIII v.). – *Izvestiya na darzhavnite arhivi*, 65, s. 67–98.)

Йорданов, Кръстьо. 2023. *Войнуците от имперските конюшни в османската провинция Румелия*. София, АИ: „Проф. М. Дринов“. (Yordanov, Krastyo. 2023. *Voynutsite ot imperskite konyushni v osmanskata provintsia Rumelia*. Sofia, AI “Prof. M. Drinov”.)

Ненов, Николай, 1999. *Българската хайдушка епика*. София, ИИК „РОД“. (Nenov, Nikolay, 1999. *Balgarskata haydushka epika*. Sofia, IK „ROD“.)

Крешић, Огњен, Павловић, Мирослав. 2020. Институција колективног јемства (kefalet) у османској правној теорији и пракси током транзиционог доба. – *Зборник Матице српске за друштвене науке / XXI*, № 174, 2, pp. 167–183 (Kreshiћ, Oгњен, Pavloviћ, Miroslav. 2020. *Institutsija kolektivnog jemstva (kefalet) u osmanskoj pravnoj teoriji i praksi tokom tranzitsionog doba*. – *Zbornik Matitse srpske za drushtvene nauke*, LXXI, № 174, 2, pp. 167–183.)

Матковски, Александар. 1973. *Диетот – крвнината во Македонија и на Балканскиот п-ов за време на турското владеење*. МАНУ, Скопје. (Matkovski, Aleksandar. 1973. *Dietot – krvninata vo Makedonija i na Balkanskiot p-ov za vreme na turskoto vladene*. MANU, Skopje.)

Матковски, А. 1968. Правна постапка во гонеењето и казнувањето на ајдутите во Македонија во првата половина на XVII в. – *ГИНИ*, 1, с. 205–221. (Matkovski, A. 1968. *Pravna postapka vo gonenyeto i kaznuvanyeto na ajdutite vo Makedonija vo prvata polovina na XVII v.* – *GINI*, 1, s. 205–221.)

Мутафчиева, Вера. 1993. *Кърджалијско време*. София, Издателство на БАН. (Mutafchieva, Vera. 1993. *Kardzhaliysko vreme*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.)

Памук, Орхан. 2022. *Чумни ноци*. София, Издателство „Еднорог“. (Pamuk, Orhan. 2022. *Chumni noshti*. Sofia, Izdatelstvo „Ednorog“.)

Табаков, Симеон. 1986. *Опит за историјата на град Сливен*. София: ОФ, Т. 1. (Tabakov, Simeon. 1986. *Opit za istoriyata na grad Sliven*, T. I. Sofia, OF.)

Урсинус, Михаел. 2001. Раздавање на правосъдие од едно провинцијално управление: румелијският диван во крајот на XVII – почетокот на XVIII в. В: С. Иванова, Р. Градева (Ред.). *Историја на мюсюлманската култура во българските земји*, Т. 7. София, Меѓународен центар по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, с. 15–35 (Ursinus, Mihael. 2001. *Razdavane na pravosadie ot edno provintsialno upravlenie: rumeliyskiyat divan v kraja na XVII – nachaloto na XVIII v.* V: S. Ivanova, R. Gradeva (Red.). *Istoriya na myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi*, T. 7. Sofia, International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, s.15–35)

Anastasopoulos, Antonis. 2006. Crisis and State Intervention in Late Eighteenth-Century Karaferiye (mod. Veroia). In: Frederick F. Anscombe

(ed.). *The Ottoman Balkans 1750–1830*. Princeton, Markus Wiener Publishers, pp. 11–34.

Anastasopoulos, Antonis. 2011. Political Participation, Public Order and Monetary Pledges (Nezir) in Ottoman Crete. In: E. Gara, M. Erdem Karadayı, Ch. K. Neumann (Eds.). *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire. Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*. Istanbul, Bilgi University Press, pp. 127–142.

Anastasopoulos, Antonis. 1999. Imperial Institutions and Local Communities: Ottoman Karaferiye 1758–1774. PhD Diss. Cambridge, Cambridge University.

Canbakal, Hulya. 2011. Vows as Contract in Ottoman Public Life (17th–18th centuries). – *Islamic Law and Society*, 18, pp. 85–115.

Cezar, Yavuz. 1999. From Financial Crisis to the Structural Change: the Case of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. – *Oriente moderno, Nuova serie, Anno 18 (79), Nr. 1*, pp. 49–54.

Cohen, Amnon, 1996. Communal Legal Entities in a Muslim Setting: Theory and Practice. The Jewish Community in XVI-th Century Jerusalem. – *Islamic Law and Society*, 3, pp. 75–90.

Darling, Linda. 2011. Murder and Mayhem in Ottoman Rumeli: Local Provincial Relations in Eighteenth Century Macedonia. In: E. Gara, M. Erdem Karadayı, Ch. K. Neumann (Eds.). *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire. Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*. Istanbul, Bilgi University Press, pp. 177–196.

Ergene, Boğaç. 2003. *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652–1744)*. Leiden-Boston, Brill.

Esmer, Tolga. 2014. Economies of Violence, Banditry and Governance in the Ottoman Empire Around 1800. – *Past and Present*, 224 (1), pp. 163–199.

Gara, Eleni. 2011. Popular Protest and the Limitations of Sultanic Justice. In: E. Gara, M. Erdem Karadayı, Ch. K. Neumann (Eds.). *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire. Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*. Istanbul, Bilgi University Press, pp. 89–104

Georgieva, Gergana. 2013. The Kircali Time as Metonymy: History as Emotion. In: E. Ginio, K Kaser (Eds.). *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean The Balkans and the Middle East Compared*. The European Forum at the Hebrew University, Jerusalem, pp. 311–334.

Gerber, Haim. 1994. *State, Society, and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective*. Albany, State University of New York Press.

Ginio, Eyal. 1998. The Administration of Criminal Justice in Ottoman Selânik (Salonica) During the Eighteenth Century. – *Turcica*, 30, pp. 185–209.

Ginio, Eyal. 2011. Coping with the State's Agents "from below": Petitions, Legal Appeal, and the Sultan's Justice in Ottoman Legal Practice. In: E. Gara, M. Erdem Karadayı, Ch. K. Neumann (Eds.). *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire. Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*. Istanbul: Bilgi University Press, pp. 41–56.

Gradeva, Rossitsa. 2004. The Activities of a Kadi Court in 18th century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık. In: Gradeva, R. *Rumeli Under the Ottomans*. Istanbul, The Isis Press, pp. 53–64.

Gradeva, Rossitsa. 2008. On Judicial Hierarchy in the Ottoman Empire: The Case of Sofia, 17th – beginning of the 18th century. In: Gradeva, R. *War and Peace in Rumeli, 15th to beginning of the 19th century*. Istanbul, The Isis press, pp. 151–177.

Heyd, Uriel. 1973. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Oxford, Clarendon Press.

Imber, Colin. 1997. *Ebu's- Su'ud. The Islamic Legal Tradition*. Edinburg, Edinburgh University Press.

Inalcık, Halil. 1977. Centralization and Decentralization in the Ottoman Empire. In: Th. Naff and R. Owen (Eds.). *Studies in Eighteenth Century Islamic History*. Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville, Feffer and Simons, London and Amsterdam, pp. 27–52.

Inalcık, Halil. 1993. State and Ideology under Sultan Süleyman I. In: Inalcık, H. *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*. Bloomington, Indiana University, pp. 70–94.

Ivanova, Dhzeni. 2010. The Impact of the 1683–1699 War on the Ottoman Rear: The Story of Silâhdar Mehmed ağa about the Haydut Raid of Kyustendil in 1689/90. In: P. Mitev, I. Parvev, M. Baramova V. Racheva (eds.), *Empires and Peninsulas. Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699–1829*. Berlin, Lit Verlag Dr. W. Hopf, pp. 217–229.

Ivanova, Svetlana. 2005. Varoş: The Elites of the Reaya in the Towns of Rumeli, Seventeenth – Eighteenth Centuries. In: A. Anastasopoulos (Ed.). *Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno, 10–12 January 2003*. Rethymno, Crete University Press, pp. 201–246.

Peters, Rudolph. 2005. *Crime and Punishment in Islamic Law: Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-first Century*. Cambridge, Cambridge University Press.

Radušev, Evgeni. 1980. Les dépenses locales dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle (Selon des données de registres de cadı de Ruse, Vidin et Sofia). – *Etude Balkaniques*, 3, pp. 74–94.

Schacht, Joseph. 1982. *An Introduction to Islamic Law*. Clarendon. Oxford, Oxford University Press.

Shusharova, Maria. 2017. Local Elites and Communities in the Management of Public Order during the 18th Century: Perceptions from the Core European Territories of the Ottoman Empire. – *Etudes Balkaniques*, 3, pp. 485–533.

Sučeska, Avdo. 1965. *Ajani: Prilog Izučavanju Lokalne Vlasti u Našim Zemljama za Vrijeme Turaka*. Sarajevo, Naučno Društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela Knjiga XXII – Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka Knjiga 14.

Sztajer, Sławomir. 2013. The Concept of Homo Religiosus and Its Philosophical Interpretations. – *Anglojęzyczny Suplement Przeglądu Religioznawczego*, no. 1, pp. 17–27.

Ursinus, Michael. 2005. *Grievance Administration (Şikâyet) in an Ottoman Province. The Kaimakam of Rumeli's "Record Book of Complaints" of 1781–1783*. Abingdo, Routledge Curson.

Vezenkov, Alexander. 2011. In the Service of the Sultan, in the Service of the Revolution: Local Bulgarian Notables in the 1870s. In: H. Grandits, N. Clayer and R. Pichler (Eds.). *Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building*. London, I. B. Tauris, pp.135–154.

Yaycıoğlu, Ali. 2016. *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*. Stanford, Stanford University Press.

Zarinebaf, Fariba. 2010. *Crime and Punishment in Istanbul, 1700–1800*. Berkeley, University of California Press.

Ze'evi, Dror. 1998. The Use of Ottoman Sharī'a Court Records As a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal. – *Islamic Law and Society*, 5, 1, pp. 35–56.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Публикувани

Бележки на българските книжовници X–XVIII. 2004. Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова (съст.), т. 2, София, Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. (*Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X-XVIII*. 2004. B. Hristova, D. Karadzova, E. Uzunova (sast.), t. 2, Sofia, Narodna biblioteka „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“.)

Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България: своден каталог, Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова, И. Дуйчев, Б. Райков (съст.), Нар. библиотека „Кирил и Методий“, Българска археографска комисия, т. 1, 1982. (*Balgarski rakopisi ot XI do XVIII vek zapazeni v Balgariya: svoden katalog*, B. Hristova, D. Karadzova, A. Ikononova, I. Duychev, B. Raykov (sast.), Nar. biblioteka „Kiril i Metodiy“, Balgarska arheografska komisiya, t. 1, 1982.)

Геров, Найден. 1904. *Речник на българский язык: С тълкувание речити на български и руски: Ч. 5: Р-Я. „Съгласие“*. (Gerov, Nayden. 1904. *Rechnik na balgarskiy yazik: S talkuvanie rechiti na balgarski i ruski: Ch. 5: R-Ya. „Saglasie“*.)

Ихчиев, Диаманди. Турски държавни документи за кърджалиите. – *Сб-НУНК*, 1906–1907, кн. 22–23, 1–71. (Ihchiev, Diamandi. *Turski darzhavni dokumenti za kardzhaliite*. – *SbNUNK*, 1906–1907, кн. 22–23, 1–71.)

Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България (ОИИДСИБ). Съст. Страшимир Димитров. София, Издателство на БАН, 1981. (*Osmanski izvori za istoriyata na Dobrudzha i Severoiztochna Balgaria* (OIIDSIB). Sast. Strashimir Dimitrov. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1981.)

Стоянов, Маньо, Кодов, Христо. 1964. *Опис на славянските ръкописи в софийската народна библиотека*, Т. 3, София, Наука и изкуство. (Stoyanov, Manyo, Kodov, Hristo. 1964. *Opis na slavyanskite rakopisi v sofiyskata narodna biblioteka*, Т. 3, Sofia, Nauka i izkustvo.)

Турски извори за ајдурството и араmistвото во Македонија (ТИА-АМ). Превод, редакција и коментар Ал. Матковски, т. 1 (1620–1650), Скопје, Институт за национална историја, 1961; т. 2 (1650–1700), Скопје, Институт за национална историја, 1961; т. 3 (1700–1725), Скопје, Институт за национална историја, 1973; т. 4 (1725–1775), Скопје, Институт за национална историја, 1979; т. 5, Скопје, Институт за национална историја, 1980. (*Turski izvori za ajdurstvoto i aramistvoto vo Makedonija* (TIAAM). *Prevod, redaktsija i komentar Al. Matkovski*, t. 1 (1620–1650), Skopje, Institut za natsionalna istorija, 1961; t. 2 (1650–1700), Skopje, Institut za natsionalna istorija, 1961; t. 3 (1700–1725), Skopje, Institut za natsionalna istorija, 1973; t. 4 (1725–1775), Skopje, Institut za natsionalna istorija, 1979; t. 5, Skopje, Institut za natsionalna istorija, 1980.)

Цветкова, Бистра. 1971. *Хайдутството в българските земи XV-XVIII в.* София, Наука и изкуство. (Tsvetkova, Bistra. 1971. *Haydutstvoto v balgarskite zemi XV-XVIII v.* Sofiya, Nauka i izkustvo.)

Непубликувани

Istanbul, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), KK d. 805.

Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Отдел Ориенталски сбирки (НБКМ, ООС), R 37, R 8, R 9.

Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – БИА, а.е. 1070.